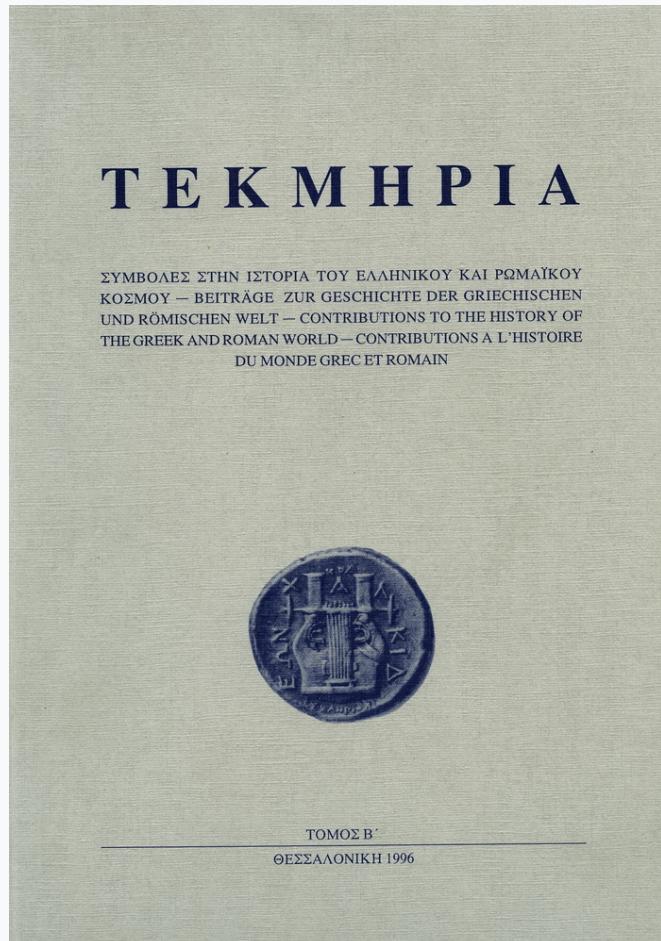

Tekmeria

Vol 2 (1996)

Άπελευθερωτική έπιγραφή από ίερὸ τῆς Ἐνοδίας
(Ἐξοχὴ Κοζάνης)

Π. Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ, Γ. Α. ΣΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/tekmeria.109](https://doi.org/10.12681/tekmeria.109)

To cite this article:

ΝΙΓΔΕΛΗΣ Π. Μ., & ΣΟΥΡΗΣ Γ. . Α. (1996). Άπελευθερωτική έπιγραφή από ίερὸ τῆς Ἐνοδίας (Ἐξοχὴ Κοζάνης). *Tekmeria*, 2, 69–81. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.109>

ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝΟΔΙΑΣ
(ΕΞΟΧΗ ΚΟΖΑΝΗΣ).

Τίς τελευταῖς δεκαετίες διάριμός τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ἀπό τή ρωμαϊκή ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας ἔχει αυξηθεῖ σημαντικά χάρη στό μεγάλο ἀριθμό τῶν σχετικῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων πού βρέθηκαν κυρίως στό ίερό τῆς Μητρός Θεῶν Αὐτόχθονος στή Λευκόπετρα Ἡμαθίας καὶ δευτερευόντως σέ ἄλλα ίερά τῆς κεντρικῆς καὶ δυτικῆς Μακεδονίας.¹ Ἐναὶ ἀπό αὐτά εἶναι τό ίερό τῆς θεᾶς Ἔνοδίας, τό ὅποι πιθανότατα βρισκόταν στή θέση Δεύτερο Ρέμα τοῦ χωριοῦ Ἐξοχή τοῦ νομοῦ Κοζάνης δίπλα σέ δρόμο πού συνέδεε τήν περιοχή μέ τή Βέροια καὶ τήν Κάτω Μακεδονία.² Ἀπό τή θέση αὐτή προέρχονται μεταξύ ἄλλων τρεῖς ηδη δημοσιευμένες ἀπελευθερωτικές πράξεις.³ Η νέα ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή πού δημοσιεύομε ἐδῶ ἐντοπίστηκε στήν ίδια μέ τίς προαναφερθεῖσες θέσης.⁴

Μουσεῖο Κοζάνης ἀρ. εὑρετηρίου 1003. Πλάκα ἀπό γκριζοπράσινη σκληρή ντόπια

1. Κατάλογο τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας πού δημοσιεύθηκαν ὡς τό 1987 παραθέτει ὁ Μ. Hatzopoulos, "Artemis Digaia en Macédoine", *BCH* 111 (1987), 403-404 (βλ. ἐπίσης *Bull. épigr.* 1988, 826). Γιά δρισμένες νέες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές ἀπό τή Μακεδονία πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἔκτοτε βλ. A.K. Baqrītīsa, "Ἐπιγραφές ἀπό τήν Ἀρχαία Ἔδεσσα", *Ἀρχαία Μακεδονία IV* 1983, Θεσσαλονίκη 1986, 53 κέξ. ("Ἔδεσσα") προβλ. *Bull. épigr.* 1988, 835 ἐπίσης *SEG* 36 (1986), 616-621· Φ. Μ. Πέτσας, "Τ. Κλαυδία Πρόκλα μητρὶ Θεῶν. Ἀναθηματικός βωμός καὶ προβληματικές ἐπιγραφές ἀπό τή Λευκόπετρα Βέροιας", *Ἀφιέρωμα εἰς τόν K. Βαβοΐσκον*, Θεσσαλονίκη 1992, 319 - 27 (Λευκόπετρα) προβλ. *Bull. épigr.* 1994, 399 καὶ 1995, 415 ἐπίσης *SEG* 42 (1992), 609 - 614· Α. Panayotou - P. Chrysostomou, "Inscriptions de Bottiée et d' Almopie" *BCH* 117 (1993), 362 ("Ἔδεσσα"), 378 (Κύρρος), 384 (Γιαννιτσά) προβλ. *Bull. épigr.* 1994, 403, 410· Μ. B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine*, Athènes 1994, 64 κέξ. (Βέροια).

2. Γιά τήν πιθανή θέση τοῦ ίερού τῆς Ἔνοδίας βλ. G. Daux, *BCH* 83 (1959), 697· L. Robert, *Une déesse à cheval en Macédoine*, *Hellenica XI - XII* (1960), 589 καὶ τελευταῖα Π. X. Χρυσοστόμου, *Η Θεσσαλική Θεά Ἐν(ν)οδία ἢ Φεραία Θεά*, ἡδημ. Διδ. Διατριβή Θεσσαλονίκη 1991, 120-1.

3. Α. Ριζάκης - I. Τουρδάτσογλου, *Ἐπιγραφές Ἄνω Μακεδονίας* (στό ἔξης *EAM*). Αθήνα 1985 τόμ. A' ἀρ. 116 καὶ 117 α, β.

4. Βλ. Γ. Καραμήτρου, *ΑΔ* 38 (1983) [1988] B2 Χρονικά, 307 - 8, ὅπου μνημονεύεται

πέτρα με ἀκανόνιστο περίγραμμα πού παρουσιάζει φθορές στήν άριστερή της πλευρά. Η ἐπιγραφή βρέθηκε τό 1983 όπου και οι ἄλλες τρεῖς γνωστές ἀπελειθερωτικές ἐπιγραφές του ίεροῦ της Ἐνοδίας, δηλ. στόν ἀγρό του Ἰ. Εὐσταθιάδη, στό πλαίσιο ἐρευνητικῶν τοιμῶν πού διενήργησε η ΙΖ'. Ἐφορεία Προϊστορικῶν και Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐπειδὴ η θεση ἐπρόκειτο νά καλιφθεῖ ἀπό ἀποθέσεις τῶν λιγνιτορυχείων της ΔΕΗ Ηπολεμιάδος. Διαστάσεις πέτρας: ὑψος 0,68 μ., μέγιστο πλάτος 0,41 μ., πάχος 0,11 μ. Υγρος γραμμάτων 0,01 - 0,025 μ. Διάστιχα 0,05 μ. Ἡ γραφή είναι ἀμελής (βλ. εἰκόνα).

Ἐτοις δνα' σεβασ-
τοῦ κὲ <α>οτ' ναὶς Δύῃσι σ-
στρου δωδεκά-

4 τη οὔσας τε-
λετῆς κὲ συ-
ναγογῆς Αὐγη-
λεία Ιουλεία ἡ

8 προχρηματείσα-
σα Ἀμύντου ἔχαρι-
[σ]άμην θεῷ Ἐνοδί-
α ὀνόματει Ἐρμῆν

12 δούλον. Βούλομε τὸν
τῆς ζοῆς χρόνον<ον> προσ-
μεῖνέ μοι κὲ γηροβοσκῆσε
ὑπηρετοῦ<ν>τα τῇ θεῷ τές

16 ἐθείμοις συναγωγές. ἵγε
δέ αὐτὸν μετὰ τὴν ἐμή
ν ναὶς τελευτὴν ἀνεπίλη πι-
πτον

Στ. 2. Κάτω ἀπό τό “δημικρόν” τῆς χρονολογίας διακρίνεται κάθετη κεραία πού δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι τό γράμμα θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ και ὡς “q”.

“Οπως στίς ἄλλες παρόμοιες ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας ἡ παραπάνω ἀπελευθέρωση γίνεται με τή μιορφή δωρεᾶς σέ θεότητα, ή ὅποια δηλώνεται μέ τό σύνηθες ρῆμα ἔχαρισάμην⁵. Σύνηθες στίς σχετικές ἐπιγραφές είναι και τό λεξιλό-

μεταξύ τῶν εύρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς στον ἀγρό του Ἰ. Εὐσταθιάδη και ή δημοσιευμένη ἐδῶ ἐπιγραφή. Ἐκτενέστερη ἀναφορά στό περιεχόμενό της γίνεται ἀπό τόν Π. Χρυσοστόμου, δ.π. 129 - 30, χωρίς ὠστόσο νά δημοσιεύεται τό κείμενο. Εὐχαριστίες διφείλουμε στήν κ. Γ. Καραμήτου - Μεντεύδου γιά τήν ἀδεια μελέτης και δημοσίευσης τῆς ἐπιγραφῆς.

5. Βλ. π.χ. ΕΑΜ, 116 α στ. 6 και β στ. 5 και Φ. Πέτσα, “Οι χρονολογημένες ἐπιγραφές ἀπό τό ίερό τῆς μητρός Θεῶν Αντόχουνος στή Λευκόπετρα”, *Πρακτικά τοῦ Η' Συνεδρίου*

γιο μέ τό δόποιο καθορίζονται οἱ ὑποχρεώσεις τοῦ δούλου, δηλ. ἀφενός τῆς “πα-ραμονῆς” του καθ’ ὅλη τῇ διάρκεια τῆς ἡσαΐας τῆς κυρίας του (τὸν τῆς ἡσαΐας χρόνον<ον> προσμεῖνέ μοι) καὶ ἀφετέρου τῆς ὑπηρεσίας πού ὅφειλε νά προσφέ-ρει στό ιερό τῆς Ἐνοδίας κατά τό ἴδιο χρονικό διάστημα (ὑπηρετοῦ<ν>τα τῇ θεῷ)⁶. Η σύνδεση τῆς παραμονῆς μέ τὴν ὑποχρέωση πρός γηροκοιμία (γηροβο-σκῆσε), πού γίνεται ἐδῶ ἐμφατικά μέ τή χρήση τοῦ ωράματος βούλομε, ἀπαντᾶ σποραδικά καὶ σέ ὄλλες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές τόσο τῆς Μακεδονίας ὅσο καὶ ὄλλων περιοχῶν.⁷

Τό ἔτος κατά τό δόποιο πραγματοποιεῖται ή ἀπελευθέρωση δηλώνεται μέ δύο τρόπους, δηλ. μέ τὴν ἀκτιακή (ἔτους σεβαστοῦ⁸ δνσ': [254] - 31=223μ.Χ.) καὶ τή

⁶ Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς ἐπιγραφικῆς (στό ἔξης Πρακτικά), Ἀθήνα 3-9 Οκτωβρίου 1982, Ἀθήνα 1984, 286 κέξ. γιὰ τή χρήση τοῦ ωράματος στὶς ἐπιγραφές τῆς Λειψόπετρας.

⁷ 6. Γιά τό λεξιλόγιο αὐτό βλ. EAM, 116 καὶ Φ. Πέτσας, Πρακτικά, 292-3.

7. Βλ. π.χ. τὴν ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπό τὴν Ἐδεσσα Π. Παπαγεωργίου, “Κυ-ρίας θεᾶς Μᾶ ἀνικήτου ἐπηκόου ναός ἐν Ἐδεσσῃ τῇ Μακεδονικῇ (Βοδενοῖς) καὶ 14 ἐπι-γράμματα”, Ἀθηνᾶ 12 (1900), 70 αρ. 1 (πρβλ. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 15 [1975], 22 καὶ SEG 28 [1978], 543) στ. 5 κέξ. ὅπου λέγεται [θεᾶ] Μᾶ ἀνικήτ[ῳ] ἔχαρ[ι]σόμην ἔχο[ν]τα σα τριῶν τέκνων δίκην, ἐφ' ὅσσον τε ζώω ἀπό έαυτο<ν> μὲ τραφῆνε ... καὶ τὴν ὥνην ἀνέθηκ[α] καὶ τῆς ἡσαΐας χρόνον μοι εἶνα προσμένην πρβλ. SEG 36 (1986), 590 στ. 24 ... εἰς τὴν διεξα-γωγὴν τοῦ γήρως βλ. ἀκόμη τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις ἀπό τούς Δελφούς SGDI, 1723 στ. 6 κέξ. (170-157/6 π.Χ.) ... ὥστε παραμεῖναι Φαινέαν παρὰ Ἀπολλόδωρον ἔνας καὶ ξῆ Ἀπολλόδωρος, καὶ γηροτροφῆναι Φαινέαν Ἀπολλόδωρον ... καὶ SGDI, 1731 στ. 6 κέξ. (170-156/6π.Χ.) παραμεινάτω δέ Κίντος παρὰ Εὐφρόνιον ἄχοι οὐ καὶ ξάνθη Εὐφρόνιος ἀνένταλητος ὁν καὶ ποιῶν τό ποτισσαμένον πᾶν καὶ τρέψων Εὐφρόνιον κλπ. Γιά τή χρή-ση τῆς λεξης γηροβοσκεῖν στούς πατένθους βλ. R. Taubenschlag, “La γηροκομία dans le droit des papyrus”, RIDA 3 (1956), 173 - 9 (=Opera Minora II, Warsawa 1959, 340-345) καὶ στὶς γραμματειακὲς πηγὲς βλ. K. Σ. Κόντου, “Γηροβοσκός, γηροτρόφος, γηροκόμος”, Ἀθηνᾶ 19 (1907), 30-37.

8. Γιά τοὺς στίχους 1 - 2 τῆς ἐπιγραφῆς θά μποροῦσε νά προταθεῖ ἐνδεχομένως ἡ ἀνά-γνωση ἔτους δνσ' σεβασ(τοῦ) τοῦ κέ. Προτιμήσαμε τὴν ἀνάγνωση σεβαστοῦ κέ, ἐπειδή ἀπό δύο γνωρίζουμε, στὶς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας δέν παραδίδεται μία τέτοια συ-ντομογραφία γιά τή λέξη σεβαστός (βλ. τοὺς καταλόγους τῶν ἐπιγραφῶν μέ ἀκτιακή καὶ μακεδονική χρονολογία πού παραθέτει δ M.N. Tod, “The Macedonian Era”, ABSA 23 [1918-9], 206 κέξ., 24 [1919-1921], 54 κέξ. καὶ τοῦ ἴδιου “The Macedonian Era reconsidered”, Studies presented to D. M. Robinson, Saint Louis Missouri 1953 τόμ. II, 382 κέξ.). Ἀντίθετα, συναντοῦμε ἐπιγραφικὰ παράλληλα πού ὑποστηρίζουν τὴν προκρι-θεῖσα ἀνάγνωση βλ. π.χ. τὴν ἀπελευθερωτική πράξη ἀπό τή Βέροια (τοῦ 261 μ.Χ.) πού δημοσιεύει δ Α. Ορλάνδος, “Βέροιας ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι”, 2 (1916), 147 ἀρ. 3 (=SEG 16 [1959], 392) στ. 1-2: “[Ἐτ]ους γροσ’ σεβ[ασ]τοῦ καὶ θυ’” (γιά τή διόρθωση τῆς μακεδο-νικῆς χρονολογίας στὴν ἐπιγραφή αὐτή βλ. M. N. Tod, “The Macedonian Era”, ABSA 23 [1918-9], 207 καὶ ἀνεξάρτητα I. Τουράτσογλου, “Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς ἐκδεδο-μένας ἐπιγραφάς ἐν Βέροιας”, AAA 4 [1971], 210) καὶ ἀκόμη τήν ἀπελευθερωτική πράξη

μακεδονική χρονολογία (<*α*> *οτ'*: [371]-148=223 μ.Χ.). Η παράλειψη τοῦ ψηφίου τῶν μονάδων ὀφείλεται προφανῶς σέ ἀβλεψία τοῦ χαράκτη. Παρόμοια λάθη στίς χρονολογίες, ἄν καὶ σπάνια, ἀπαντοῦν καὶ σέ ἄλλες ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.⁹ Η δωδεκάτη τοῦ μηνός εἶναι κατά πάσα πιθανότητα ἡ ἡμέρα ἥ μία ἀπό τίς ἡμέρες τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, ἐπειδὴ ἡ λέξη τελετή τῆς ἔκφρασης οὕσας τελετῆς καὶ συναγωγῆς μπορεῖ νά σημαίνει ἀπλῶς ἑορτή.¹⁰ "Οτι ὁρισμένες ἀπελευθερώσεις δούλων δι' ἀφιερώσεως πραγματοποιοῦνταν τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεότητας στήν ὅποια δωρίζονται, πιθανῶς γιά νά δοθεῖ πανηγυρικός χαρακτήρας στήν πράξη, ἀποδεικνύεται ἀπό ἀνάλογη δωρεά στή θεά Πασικράτα πού βρέθηκε στό *Suvodol* (κοντά στήν Ήράκλεια Λυγκηστίδα), δην διαβάζουμε ἔτους θκυ' (=281 μ.Χ.) Δεσίου ἐνάτη ἑορτῆς ἀγομένης θεᾶς *Πασικράτας*¹¹.

Τά ἀναφερόμενα στήν ἐπιγραφή πρόσωπα, δηλ. ἡ ἀναθέτοια Αὐρολία Ιουλία καὶ ὁ δοῦλος της Ἐρμῆς δέν εἶναι γνωστά ἀπό ἄλλον. Τό δνομα Ἐρμῆς εἶναι σύνθησης μεταξύ τῶν δούλων τῆς Μακεδονίας¹², ἐνώ ἀπό δύοματοιογική ἀποψη ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ φραστικός τύπος ἡ προχρηματείσασα Ἀμύντου πού ἀπαντᾶ, ὅσο γνωρίζουμε, γιά πρώτη φορά σέ ἐπιγραφή τῆς Μακεδονίας. Ο τύπος αὐτός ἀποτελεῖ προφανῶς παραλλαγή τοῦ γνωστοῦ ἀπό ἐπιγραφές (τῆς

ἀπό τή Λευκόπετρα (τοῦ 171 μ.Χ.) Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 326 ἀρ. 1 (*SEG* 42 [1992], 609) στ. 1 ἔτους βσ' σεβαστοῦ <*τοῦ*> καὶ θιτ', ὅπου ἡ συμπλήρωση τοῦ ἐκδότη, μέ βάση τά ὄσα ἐπισημάνθηκαν παραπάνω, δὲν εἶναι κατά τή γνώμη μας ὑποχρεωτική (ἡ ἵδια παρατήρηση ἴσχυει καὶ γιά τή χρονολογία μᾶς ἄλλης, ἀδημοσίευτης ἀκόμη ἀπελευθερωτικῆς πράξης τοῦ 239 μ.Χ. ἀπό τό ἵδιο ἱερό γιά τήν ὅποια ὁ Φ. Μ. Πέτσας, "Τελική κατάταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπό τό ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν στή Λευκόπετρα", *Ἀρχαία Μακεδονία* V, [Θεσσαλονίκη 10 - 15 Οκτωβρίου 1989], Θεσσαλονίκη 1993, 1265, προτείνει τήν ἀνάγνωση ἔτους ασσ' σεβαστοῦ <*τοῦ*> καὶ ζπτ' μηνός Δείον η').

9. Βλ. M. N. Tod, "The Macedonian Era reconsidered" (προηγ. σημ.) 387 σημ. 5· Φ. Μ. Πέτσας (σημ. 1), 327 ἀρ. 5 καὶ ἀκόμη τίς περιπτώσεις πού περιλαμβάνονται στόν κατάλογο τόν ὅποιο παραθέτει ὁ τελευταῖς στήν ἐργασία του "Τελική κατάταξη τῶν χρονολογημένων ἐπιγραφῶν ἀπό τό ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν στή Λευκόπετρα" (προηγ. σημ.), 1263-5 *passim*.

10. Βλ. O. Kern RE V A 1 (1934), λημμα *Telete*, στήλ. 393 κέξ. "Αν ἡ ἑορτή εἶχε παράληλα καὶ μυστηριακό χαρακτήρα, λόγω τῆς κατεξοχήν χθόνιας φύσης τῆς Ἐνοδίας ὡς θεᾶς τοῦ Κάτω κόσμου καὶ τῶν νεκρῶν (βλ. Π. Χρυσοστόμου ὥ.π., 178), θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά λεχθεῖ μόνο μέ βάση τή μαρτυρία αυτή.

11. N. Vulić, *Spomenik* 98 (1941 - 8), 24 κέξ. ἀρ. 58 (= S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischer Zeit*, München 1977, 381, ἀρ. 210) στ. 1-3.

12. Σύμφωνα μέ τόν Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 288, τό δνομα Ἐρμῆς εἶναι τό συνηθέστερο μεταξύ τῶν δούλων στίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας. Αξιοσημείωτη εἶναι ἀκόμη ἡ χρήση τοῦ ὄρου δοῦλος· ὁ ὄρος ἀπαντᾶ περιορισμένα στίς σχετικές ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας.

Μακεδονίας ἀλλά καὶ ἄλλων περιοχῶν) τύπου ὁ/ἡ πρὸν + γενική πατρωνυμικοῦ, ἐνῷ βρίσκεται ἐγγύτερα στόν ἐπίσης ἐπιγραφικά μαρτυρημένο τύπο ὁ πρὸν (τάχιον, πρότερον) χρηματίσας + ἐλληνικό κύριο ὄνομα· καὶ οἱ δύο τύποι χρησιμοποιοῦνται μετά τό 212 μ.Χ. Ὅπως συμβαίνει σέ ίκανό ἀριθμό ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν ἀπό τή Λευκόπετρα ἡ χρήση του θά μποροῦσε ἐνδεχομένως νά ἔριμηνεθεῖ ὡς μέσο γιά νά διευχρινισθεῖ ἡ ταυτότητα της κυρίας καὶ νά ἀποφευχθεῖ σύγχυση μέ ἄλλες ὁμώνυμες ἐλευθερώτριες, ἀνάγκη πού γίνεται κατανοητή ἀπό τή νομική φύση τοῦ κειμένου¹³. Ὁ παραπάνω φραστικός τύπος δείχνει ἐπίσης ὅτι ἡ αναθέτου λέξη εφερε καὶ πρὸν ἀπό τό 212 μ.Χ. τό gentilicium Ἰουλία ὡς ἀπλό κύριο ὄνομα καὶ ὅχι ἐπειδή ἦταν κόρη ἑνός Ρωμαίου πολίτη πού ὄνομαζόταν Γ. Ἰούλιος Ἀμύντας¹⁴.

Ἡ νέα ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή διαφοροποιεῖται ὡς πρός τήν δρολογία της ἀπό τό σύνολο τῶν ὁμοιειδῶν τῆς Μακεδονίας σέ δύο σημεῖα: α) ὡς πρός τήν ἔκφραση πού καθορίζει τίς ἡμέρες κατά τίς ὅποιες ὁ δοῦλος πρέπει να πυροσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στό ιερό τῆς θεᾶς καὶ β) ὡς πρός τήν ἔκφραση πού προσδιορίζει τή νομική ὑπόστασή του μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του. Τά δύο αὐτά σημεῖα θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἀμέσως παρακάτω.

Οσο γνωρίζουμε, ἡ ἔκφραση ὑπηρετοῦ<> τῇ θεῷ τές ἐθείμοις συναγωγές ἀπαντᾶ γιά πρώτη φορά, τουλάχιστον μεταξύ τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας. Οἱ συνήθεις σχετικές ἔκφρασεις εἶναι ὑπηρετεῖν τάς εἰθιμένας (τάς ἐθίμους [πάσας]) ἡμέρας, τάς ἐθίμους ἡμέρας κατ[ὰ] πλᾶσαν ἐορτήν, ταῖς ἐθίμες ἐορτές τῆς θεοῦ¹⁵ ἡ προσμένειν τάς εἰθίμους ἡμέρας

13. Βλ. Κ. Μπουραζέλης, Θεία Δωρεά, Μελέτες πάνω στήν πολιτική τῆς Δυναστείας τῶν Σεβήρων καὶ τήν *Constitutio Antoniniana*, Αθήνα 1989, 139 μέ ἐπιγραφικές καὶ παπιγικές μαρτυρίες καὶ τήν παλαιότερη πάνω στό θέμα βιβλιογραφία. Γιά παραδείγματα ἀπό γραμματειακές πηγές πού δείχνοντι τό το ὅρμα χρηματίζειν ἀποκτᾶ τή σημασία τοῦ καλεῖσθαι, ὀνομάζεσθαι βλ. Χ. Χαριτωνίδης, “Γλωσσικές Παρατηρήσεις”, *Πλάτων* 2 (1950), 127-8. Γιά τή χρήση τοῦ όρματος στίς ἀπελευθερωτικές πράξεις, προκειμένου νά δηλωθεῖ ἡ νέα ἐπωνυμία τῶν ἀπελευθερωτῶν, βλ. Μ. -Η. Ζάχου -Κοντογιάννη, “Παρατηρήσεις σέ ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές τοῦ ‘Ἐχίνου’, *Έγνατια* 1 (1989), 211 -2, ὅπου ἐπιγραφικά παραδείγματα καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

14. Γιά ἀνάλογα παραδείγματα ἀπό ἐπιγραφές τῆς Ἀνω Μακεδονίας βλ. N. Vulic, *Sprostenik* 71 (1931), 28, ἀρ. 54, ὅπου γίνεται λόγος γιά κάποιον Αὐρήλιο Ἰούλιο. Ἐπίσης Αὐρηλία Ἰούλια ὀνομάζεται σέ ἀδημοσίευτη ἀκόμη ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα τοῦ ἔτους 239 μ.Χ. κάποια πωλήτρια δούλου πού κατοικοῦσε στήν Πελαγονία (βλ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 296 ὃν ἥγόρασα ἐν *Πελεγονικῇ παρὰ Αὐρηλίᾳ Ἰούλιας*).

15. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς ἔκφρασεις αὐτές παραδίδονται στίς ἐπιγραφές τοῦ ἀρχείου

τὴν θεῷ¹⁶, προσμένειν τὰς ἐθίμους ἑορτὰς πάσας.¹⁷ Οπως σωστά παρατηρήθηκε ἥδη οἱ ἔθιμοι ἡμέραι δηλώνουν τίς ἡμέρες τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων πού λάβαιναν χώρα στὸ ἵερο ὅπου ἀφιερώνονταν οἱ δοῦλοι.¹⁸ Τό συμπέρασμα αὐτό ἐπιβεβαιώνει τώρα ἡ λέξη συναγωγαί τῆς νέας ἐπιγραφῆς πού σημαίνει τῇ συνάθροισῃ προσώπων κατά τὴν διάρκεια ἑορτῶν. Ἡ σημασία αὐτή πιστοποιεῖται ἀφενός ἀπό τὴν ἔκφραση οὕσας τελετῆς καὶ συναγωγῆς στὴν ἀρχὴ τοῦ νέου κειμένου καὶ ἀφετέρου ἀπό ἴκανό ἀριθμό ἐπιγραφικῶν παραλλήλων, ὅπου ἡ λέξη συνάπτεται μὲ τοὺς ὄρους πανηγύρεις καὶ θυσίαι.¹⁹ Κατά συνέπεια ἡ ἔκφραση ἔθιμοι συναγωγαί, ὅπως καὶ ἡ ἔκφραση ἔθιμοι ἡμέραι, δηλώνει τίς ἑορταστικές ἐκδηλώσεις κατά τίς ὁποῖες θά ἔπειτε νά προσέρχονται²⁰ καὶ νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους στὸ ἵερο τῆς Ἐνοδίας οἱ ἀφιερωμένοι δοῦλοι. Πόσες καὶ ποι-

ον τῆς Λειψόπετρας βλ. Φ. Πέτσα, *Πρακτικά*, 292 κέξ. Στὴν ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ ἀπό τὸ ἵερο τῆς Ἐνοδίας ΕΑΜ, 116 στ. 7-10 συναντοῦμε τὴν ἔκφραση ὑπηρετούντων αὐτῶν τῇ θεῷ τὰς ἐθίμους ἡμέρας.

16. Βλ. *SEG* 37 (1987), 590 στ. 15.

17. *SEG* 34 (1984), 658 στ. 7 - 8.

18. Βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 292 - 3, ὅπου δικαιολογημένα ἀνασκευάζεται παλαιότερη ἀποψη τῆς F. Papazoglou, "Affranchissement par consécration", *ZA* 31 (1981), 176. Διαφωτιστική γιὰ τὴ σημασία τῆς ἔκφρασης ἔθιμοι ἡμέραι εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπιγραφή (τοῦ 1 αἰ. μ.Χ.) W. M. Ramsay, "Inscriptions d' Asie Mineure" *REG* 2 (1889), 20 - 21, ἀρ. 1 Β στ. 10 - 17 (πρὸβλ. *SEG* 41 [1991], 1799) ἀπό τὸ Ἀμύριο τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι μύστικης τοῦ Μίθρα προσβαίνει σὲ δωρεά τῆς ἐπικαρπείας ἀμπελώνα στὴ μνήμη τῆς θιγατέρας του ὅπως τὴν ἐξ αὐτῶν [καρ]πείαν καταχρᾶσθαι ἐξ θέλουσιν οἱ συνερχόμενοι καὶ θρησκειόντες [ῆ]ρων Κυριλλῆς τῆς θυ[γα]τρὸς αὐτοῦ κατὰ ἔτος ταῖς ἐθίμοις ἡμέραις τοῖς Μίθρα Κανοῖς (δηλ. τῆς ἑορτῆς Μιθρακανα).

19. Βλ. π.χ. τὴν περίφημη ἐπιτάφια ἐπιγραφὴν τοῦ βασιλιὰ Ἀντιόχου τοῦ Α' τῆς Κομμαγενῆς στὸν Κῷ *OGIS*, 383 (1 αἰ. π.Χ.) ὅπου λέγεται (στ. 90 κέξ.) ὅτι χάριν δὲ θυ[σιῶν] πλῆθονς καὶ μεγέθους εὐνοχίας δύο προσκαθισίωσα ἡμέρας ἐκάτεραν τούτων ἐνιαύσιον ἑορτὴν. *Βασιλείας δὲ πλῆθος* (sc. multitudo hominum qui in terra regni Antiochi subdita habitat) εἰς συναγωγὰς καὶ πανηγύρεις καὶ θυσίας ταύτας διελῶν κατά κάμας καὶ πόλεις τοῖς ἔγιστα τεμένοις ... ἐνεορτάζειν ὥρισα. Γιά ἄλλα ἐπιγραφικά παραδείγματα βλ. L. Robert, "Inscriptions de Lesbos et de Samos", *BCH* 59 (1935), 484 καὶ F. Sokolowski, *LSCG*, Paris 1962, 166 ἀρ. 71· πρὸβλ. F. Pollard, *RE* IV (1932), λῆπτια Συναγωγὴ, στὴλ. 1284 - 6 καὶ W. Schrage, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, VII (1964), λῆπτια Συναγωγὴ, 798 κέξ.

20. Μέ τὴν ἔκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς συνδέεται νοηματικά ἡ φράση ...ἐξενθέρων οὖσαν, ἐφ' ὧ προσέρχητε τὰς ἐθίμους ἡμέρας[ς]... πού διάβασε (ἀπὸ φωτογραφία) σὲ ἀδημοσίευτη ἀπελευθέρωση ἀπό τὸ Μετόχι (Βεργίνα) ἡ M. Ricl, "Konsekracije robova u Makedoniji u doba rimskog carstva (Consécration d' esclaves en Macédoine sous l' empire)" *ZA* 43 (1993), 137. Η φωτογραφία τῆς πέτρας δημοσιεύεται στὰ πρακτικά τοῦ τρίτου συμποσίου γιά τὴν Ἀρχαία Μακεδονία III, Θεσσαλονίκη 1983, πίνακας 17 εἰκ. 13.

ές ήσαν αὐτές, ἔκτος βέβαια ἀπό τίνη ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῆς θεᾶς, τή δωδεκάτη τοῦ Δύστρου, δέν μᾶς εἶναι γνωστό.²¹

Τό δεύτερο σημεῖο στό διποτὸν ἡ νέα ἐπιγραφή ἀποκλίνει στή χρήση τῆς ὁρολογίας ἀπό τίς ὑπόλοιπες διμοειδεῖς τῆς Μακεδονίας ἀφορᾶ τήν ἔκφραση μέ τήν δοποία δρίζεται ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του. Ἀπό τό σύνολο τῶν δημοσιευμένων ἀπελευθερωτικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μακεδονίας σχετική ἀναφορά γίνεται μόνον σέ δεκαέξι κείμενα, τά περισσότερα ἀπό τά δοποῖα προέρχονται ἀπό τή Λευκόπετρα, δπου δρίζεται ὅτα δτο τό ιερό πρόστο τό δοποῖο γίνεται ἡ δωρεά θά ἔχει στό ἔξης τήν κυριότητα τοῦ δούλου. Οί σχετικές ἔκφρασεις εἶναι οἱ ἀκόλουθες: μετά τήν ἐμὴν τελευτὴν εἶναι Μητρὸς θεῶν, εἶναι τῆς θεοῦ, μηδένα εἶναι κύριον ἢ τήν θεόν μόνην, μηδένα εἶναι κυριώτερον ἢ τήν θεόν, εἶναι αὐτήν τῆς θεοῦ καὶ τά ἔγγονα²² ἢ [ἀφίησι]ν ἀπελευθέρων μετά τόμ ἐμὸν θάνατον²³, ἐνῷ σέ μία ἀπό αὐτές ἀναφέρεται δτο δ χαριζόμενος δοῦλος θά ὑπηρετεῖ μετά τόν θάνατο τῶν κυρίων του τό ιερό κατά τίς ἔθιμες μέρες.²⁴ Σέ δορισμένες ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις τό κείμενο τῆς πράξης εἶναι ἀναλυτικότερο καὶ δρίζεται δτο, ἄν κάποιος ἰδιοποιηθεῖ τόν δωριζόμενο δοῦλο μετά τόν θάνατο τοῦ κυρίου του, θά καταβάλει στό ταμεῖο τῆς θεᾶς (ἢ / καὶ στό αὐτοκρατορικό ταμεῖο) συγκεκριμένα πρόστιμα.²⁵ Σέ ἄλλες περιπτώσεις ἀναφέρονται ἀμέσως μετά τήν ἔκφραση εἶναι τῆς θεοῦ ἄλλοι εἰδικότεροι δροι τῆς δω-

21. Θά μποροῦσε νά ὑποθέσει πάντως κανείς δτο σέ αὐτές συμπεριλαμβάνονταν οἱ ἡμέρες κατά τίς δοποίες διενεργοῦνταν οἱ ἄλλες γνωστές ἀπελευθερώσεις τοῦ ιεροῦ δηλ. ἡ δεκάτη τετάρτη τοῦ Δύστρου (ΕΑΜ, 116) καὶ ἡ τετάρτη καὶ δεκάτη πέμπτη τοῦ Δίου (ΕΑΜ, 117α καὶ β).

22. Γιά τίς ἐπιγραφές ἀπό τή Λευκόπετρα βλ. SEG 26 (1976/1977), 729· SEG 27(1977). 291 καὶ 294· SEG 28 (1978), 545· Θ. Χ. Σαρικάκης, *Ρωμαῖοι ἀρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1977 Μέρος Β', 104 - 5 ἀρ. 4 καὶ 9, ἐπισης Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 ὅπου τά ὑπόλοιπα ἀδημοσίευτα ἀκόμη κείμενα πού περιέχονταν τίς παραπάνω ἔκφράσεις· βλ. ἀκόμη τήν ἐπιγραφή ἀπό τήν Ἐδεσσα Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρβλ. Σ. Πελεκίδη, Ἄνασκαφή Ἐδεσσης, ΑΔ 8 [1922 - 3], 266).

23. M. B. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 63.

24. Βλ. Ph. Petsas, "Μήτηρ Θεῶν Αὐτόχθων. Unpublished manumission inscriptions from Macedonia", *Ἄρχαία Μακεδονία* III, 1977. Θεσσαλονίκη 1983, 244, ἀρ. 6, ὅπου παρατίθενται μιόνο ἡ ἀγγλική μετάφραση τοῦ κειμένου: I, Poplos Aelios Amatokos, give as a gift to the Mother of the Gods Autochthonous Neikon raised as my own slave to serve after my death and that of my wife on festival days during every celebration.

25. Βλ. SEG 27 (1977), 291 στ. 9 κέξ., Θ. Χ. Σαρικάκης (σημ. 22), 104 ἀρ. 4 στ. 7 κέξ., Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 297 καὶ Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 73 ἀρ. 11 (πρβλ. Σ. Πελεκίδη [σημ. 22] 266) στ. 16 κέξ.

ρεᾶς· ἔτσι λ.χ. στή Λευκόπετρα ἄλλοτε ἐπιτρέπεται ἡ πώληση τοῦ δούλου, ἐάν κάποιος θελήσει νά τόν ἀγοράσει, ὅπότε καθορίζεται ἡ τιμή του²⁶, καὶ ἄλλοτε τίθεται ὡς ὄρος κυριότητας νά μήν μπορεῖ κανείς ἐξ ὀνόματος τῆς θεᾶς νά πουλήσει, νά δανείσει ἢ νά ὑποθηκεύσει τό δῶρο²⁷.

‘Αντίθετα πρός τίς παραπάνω ἐπιγραφές στή σχολιαζόμενη ἐδῶ ἡ νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του προσδιορίζεται βραχυλογικά μέ τήν ἔκφραση ἵνε ἀνεπίληπτον. Ὁ ὄρος ἀνεπίληπτος μαρτυρεῖται γιά πρώτη φορά στίς δημοσιευμένες δομοειδεῖς ἐπιγραφές τῆς Μακεδονίας· ἐμφανίζεται, ὡστόσο, σέ δορισμένες ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές ἄλλων περιοχῶν. ‘Ετσι λ.χ. ἀπαντᾶ σέ μία ἀπελευθέρωση ἀπό τό Παντικάπαιο τοῦ 80 μ.Χ. ὅπου κάποια Ἐβραϊκά ὄνόματι Χρηστή ἀφίησιν ἐπί τῆς [προ]σευχῆς (δηλ. στή συναγωγή) θρεπτὸν Ἡρακλᾶ, ἐλεύθερον... ἀνεπίληπτον καὶ ἀπαρενόχλητον ἀπό παντός κληρονόμου[ου, τ]ρέπεσθαι αὐτὸν ὅπου ἀν βούλ[η] ται ἀνεπικαλύτως.²⁸ Ἀπαρενόχλητος καὶ ἀνεπίληπτος ἀπό παντός κληρονόμου δορίζεται ἐπίσης νά εἶναι ἔνας ἄλλος ἀπελευθερος τόν δοπιοῦ ἀπελευθερώνει ἄγνωστο μέλος τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας τῆς Ἰδαιας πόλης τόν 2. αἰ. μ.Χ.²⁹ Στόν Ἑλλαδικό χῶρο ὁ ὄρος ἀνεπίλημπτος ἐμφανίζεται σέ ἀπελευθερωτική πράξη τῆς Καλύμνου (1. αἰ. μ.Χ.) ὅπου μετά τήν ρήτρα τῆς παραμονῆς δορίζεται ὅτι ἡ ἀπελευθερούμενη δούλη μέ τόν θάνατο τῆς κυρίας της ἔσται αὐτεξούσιος, ἀνεπίλημπτος πάσης ἀπελευθερωτικῆς ἀγωγῆς ...³⁰ Ὁ ὄρος ἀνεπίληπτος, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἐδημητρεύθηκε δικαιολογημένα ὡς ἴσοδύναμος τοῦ ὄρου ἀνέπαφος (ἀνέφαπτος), δηλώνει δηλ. τήν ἀπαγόρευση νά ἀσκήσει κανείς φυσικό καταναγκασμό καὶ νά ὑποδουλώσει γιά λογαριασμό του ἔνα δοῦλο ἐπικαλούμενος δόποιοδήποτε δι-

26. Βλ. Θ. Χ. Σαρικάκης (οπμ. 22), 105 ἀρ. 9 στ. 16 κέξ.

27. Βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 298.

28. Βλ. CIRB, 70 (=CIJ I², ἀρ. 683 + prolegomenon σ. 64-5).

29. Βλ. CIRB, 71 (=CIJ I², ἀρ. 684 + prolegomenon σ. 5 ἀρ. 6).

30. M. Segrè, “Tituli Calymnii”, *Annuario* 22-23 (n.S. 6-7) [1944-5], 180, ἀρ. 152. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τήν ἔρευνα· βλ. P. Roussel, “Affranchissement et adoption d’ enfant à Kalymnos”, REA 1942, 217-223 (πρβλ. *Bull. épigr.* 1942, 130). C. B. Welles, “Manumission and adoption”, *Mélanges F. de Visscher* II (= *Revue Int. Droits Antiq.* 3), Paris 1949, 507 - 520 (πρβλ. *Bull. épigr.* 1951, 163), Ἀ. Μπαμπάκου, *Σχέσεις Οικογενειακοῦ Δικαίου εἰς τὴν νῆσον Κάλυμνον τόν Α' μ.Χ. αἰώνα*, Αθῆναι 1963, 75-8 (=Familien-Verhältnisse auf der Insel Kalymnos im 1. nachchristlichen Jh. Köln - Wien 1973, 64 - 8); βλ. ἐπίσης A. Babakos, “Zur angeblichen Freilassung mit anschließender Adoption in Kalymna”, SZ 80 (1963), 342 κέξ.

καιώμα ή αἰτία.³¹ Η σύνδεση ἔξαλλου τοῦ ἀνεπίληπτος μέ κληρονόμους πού γίνεται στὶς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερωτικές πράξεις ὅπο τὸ Παντικάπαιο δείχνει ὅτι μία κατηγορία προσώπων τά όποια θά μποροῦσαν νά ἐγείρουν ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ ἀπελευθερωμένου δούλου εἶναι οἱ κληρονόμοι τοῦ ἐλευθερωτῆ. Μέ τὴν ἔννοια αὐτή ἡ ἐκφραση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ἀνεπίληπτον ἵνε θά πρέπει νά γίνει κατανοητή ώς ἰσοδύναμη τῆς φράσης τούτων (sc. τῶν δούλων) οὐδὶς κυρ[ι]ε]ύσι οὔτ' ἐμοῦ κληρονόμος οὕτε δανιστής μίας ἄλλης ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τό ίερό τῆς Ἐνοδίας (τοῦ 265/6 μ.Χ.).³² Τά ἴδια πρόσωπα θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ὑπονοοῦν πρωτίστως οἱ γενικόλογες ἐκφράσεις ἄλλων ἀπελευθερώσεων ἀπό τή Μακεδονία πού ἀναφέρονται στὴν περίπτωση τῆς παράνομης ἰδιοποίησης ἀφειδωμένων σέ ιερά δούλων, ὅπως λ.χ. ὅς δ' ἀνβουληθῇ ἐπιλαβέσθαι ... ἥ ἐπίσης εἰ δέ τις ἀντιποιήσῃ τε κ.τ.λ.³³

Το ἐρώτημα πού τίθεται τώρα γιά τὴν κατανόηση τῆς νέας ἐπιγραφῆς ώς πρός τὴν νομική ὑπόσταση τοῦ δούλου εἶναι, ἀν, ἔξαιτίας τῆς ἀπουσίας ἀπό αὐτήν τῆς ρήτρας εἶναι τοῦ θεοῦ ἡ ἄλλης σχετικῆς ἐκφρασης, δικαιούμαστε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ Αὐρηλία Ἰουλία ἄφησε μετά τὸν θάνατό της τελείως ἐλεύθερο τὸν δούλο τῆς Ἐριῆ, ὅπως δηλ. συμβαίνει στὶς προαναφερθεῖσες ἀπελευθερώσεις τοῦ Παντικαπαίου καὶ τῆς Καλύμνου. "Ἐνα τέτοιο συμπέρασμα θά ἦταν ὡστόσο παρακινδυνευμένο, γιατί θά θεωροῦσε ώς δεδομένο ὅτι τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ταυτίζεται μέ τό ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς δωρᾶς, ἐνῶ ὅπως εἶναι γνωστό καὶ ἀπό ἄλλον, κατά τή στηλογράφηση μιᾶς ἀπελευθερωτικῆς πράξης γράφονταν μέ ἐπιλεκτικό τρόπο βασικά στοιχεῖα τοῦ σχετικοῦ ἔγγραφου".³⁴

31. Βλ. A. Babakos (σημ. 30), 345 ὁ ὅποιος παραπέμπει σέ δελφικές ἀπελευθερωτικές πράξεις λ.χ. στήν SGDI, 1869 (τοῦ 176 μ.Χ.) στ. 6 κέξ., ὅπου σχετικά μέ τό καθεστώς δύο ἀπελευθερωμένων δούλων ἀναφέρεται ... ὥστε ἐλεύθερα εἴμεν καὶ ἀνέφαπτα τὸν πάντα βίον ποέοντα ἀκαθέλωντι· εἰ δέ τις καὶ ἐπιλαμψάνηται ἐπὶ καταδουλώσει. Σέ ανάλογο συμπέρασμα γιά τὴν ἰσοδύναμία τῶν ὄρων ἀνέπαφος καὶ ἀνεπίληπτος δηγούμαστε, ἄλλωστε, καὶ ἀπό τὴν ἐκφραση ἀνέπαφος καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπό παντὸς κληρονόμου πού ἀπαντᾶ σέ ἀπελευθερωτική πράξη ἀπό τό Παντικάπαιο· βλ. CIRB, 74, πρβλ. 1123. Για τοὺς ὄρους αὐτούς βλ. ἐπίσης Bull. épigr. 1968, 538, σ. 527.

32. EAM, 116.

33. Βλ. SEG, 36 (1986), 621 στ. 13 κέξ. (ὅς δ' ἀνβουληθῇ ἐπιλαβέσθαι αὐτῆς ἥ τῶν γεννηθέντων αὐτῆς)· Π. Παπαγεωργίου (σημ. 7), 72 ἀρ. 6 ἀπό τὴν Ἐδεσσα καὶ SEG 27 (1977), 292 στ. 6 κέξ. (ἐλ. δέ τις ἀντιποιήσητε τούτων) ἀπό τή Λευκόπετρα.

34. Για τή σχέση ἐπιγραφῆς καὶ πρωτοτύπου πού φυλάσσεται σέ ἀρχεῖο, ὅπως συνέβαινε μέ τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις πού χάρασσαν ἰδιώτες, βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ

Είναι δηλ. πιθανόν μιά ἔκφραση ὅπως εἶναι τῆς θεοῦ πού θά δήλωνε τὴν ἔξαρτηση τοῦ δούλου ἀπό τὸ ίερό μετά τὸ θάνατο τῆς κυρίας του νά ὑπῆρχε στὸ ἐπίσημο ἔγγραφο τῆς δωρεᾶς καὶ νά μή χαράχθηκε στὸ συντομότερο κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς πού ἔχουμε μπροστά μας. Τό ἐπίσημο ἔγγραφο θά περιλαμβάνοταν στὸ γνωστό ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς Λευκόπετρας πιττάκιον τῆς δωρεᾶς.³⁵ Ότι καὶ στίς ἀπελευθερώσεις τοῦ ίεροῦ τῆς Ἔνοδίας θά πρέπει τὴν ἐποχή αὐτή (3 αἰ. μ.Χ.) νά ἀκολουθοῦνταν ἡ ἴδια διαδικασία δημοσιοποίησης μέ εκείνη τῶν ἀπελευθερώσεων τῆς Λευκόπετρας, δηλ. δημοσίευση καὶ ἀνάρτηση τοῦ ἐπίσημου ἔγγραφου τῆς πράξης (πιττάκιον δωρεᾶς) σὲ δημόσιο χῶρο (σὲ ὄρισμένες περιπτώσεις ωράτα στὸ Καισαρεῖο) ἐπί τριάντα ἡμέρες γιά ὑποβολή ἐνστάσεων³⁵ καὶ μετά τὴν παρέλευση τῆς προθεσμίας αὐτῆς στηλογράφηση, ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ

G. Klaffenbach, "Bemerkungen zum griechischen Urkundenwesen", *Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wiss. Berlin*, 6 (1960), 26 πού τονίζει ὅτι ... nicht die[se] Steinpublikation sondern das im Archiv aufbewahrte Original ... die eigentliche Rechtsgültigkeit besaß, daß es also dieses Originaldokument war, auf das man in allen Zweifelsfragen oder Streitfällen zur Klarstellung zurückgriff" καὶ γιά τίς ἀπελευθερωτικές πράξεις εἰδικά μέ ἀφοροῦ τὴν περιπτώση τῆς Καλύμνου Ἀ. Μπαμπάκος (σημ. 30), 24-5.

35. Γιά τὴ διαδικασία αὐτή βλ. *SEG* 42 (1992), 611 στ. 2 κέ. („ἐν Αἴγαιαις Αὐγούλιος Ποσιδάνιος προεθηκεν πιττάκια πρός τοῦ Κεσαρείου εἰς τοὺς ιθισμένους τόπους δ<τ>ιωρούμενος θεῷ Αὐτόχθονι κοράσινηλπ) καὶ M. B. Hatzopoulos, *Cultes...* (σημ. 1), 70 (ἔδωροντας θεῷ Ἀγολ[ῳ] Διονύσῳ, Κρυπτῷ, Ψευδάνορι .. ὡς τὸ προτεθέν πιττάκιον τῆς δωρεᾶς περιέχει ...), πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά*, 302: γιά τίς χρήσεις τοῦ Καισαρείου ὡς διοικητικοῦ κέντρου βλ. C. Kunderewitz, *Quelques remarques sur le rôle des KAISAREIA dans la vie juridique de l' Egypte romaine*, *JJP* XIII (1961), 123 - 129. Ο ἀφιμός τῶν τριάντα ἡμερῶν προσδιορίζεται, ὅπως ἔχει ἥδη παρατηρηθεῖ (βλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικά* 302 καὶ M. B. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1994, 399) ἀπό τὴν ἐπιγραφὴν τῆς Λευκόπετρας Θ. Χ. Σαρικάκης (σημ. 22), 105 ἀρ. 10: πρβλ. *Bull. épigr.* 1983, 253, ὅπου λέγεται ωητά ὅτι ἡ δωρεά ἔγινε καταχθείσης τῆς τριακονθημέρου κατά τὴν ἀπόφασιν τὴν Τερτυλλιανοῦ Ἀκίλλα τοῦ γενομένου ἀνθυπάτου καὶ στίν ὄποια μετά τὴ λέξη τριακονθημέρου θά πρέπει νά ἐννοηθεῖ ἡ λέξη περίοδος (βλ. σχετικά W. Clarysse, "Abbreviations and Lexicography", *AC21* [1990], 37 - 42). „Αν πρὸν ἀπό τὴν ἀπόφαση τοῦ Τερτυλλιανοῦ ἵσχε κάποια προθεσμία γιά τὴν ὑποβολή ἐνστάσεων καὶ ποιά ἡταν ἡ ἀκολουθούμενη διαδικασία δέν μας εἶναι γνωστό. Η προθεσμία πάντως τῶν τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολή ἐνστάσεων γενικά φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε πρακτικὴ τῆς φωμαίκης διοίκησης. ὅπως δείχνουν ἐπιγραφικές μαρτυρίες, καὶ συνεπῶς εἶναι πιθανό ὅτι εἰσήχθη στὴν νομικὴ διαδικασία τῶν ἀπελευθερώσεων στὴ Μακεδονίᾳ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίοις. Προθεσμία τριάντα ἡμερῶν γιά ὑποβολή ἐνστάσεων προβλέπεται στὰ ἀκόλουθα φωμαίκα διοικητικά ἔγγραφα: H. Malay, *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum*, Wien 1994, 167 ἀρ. 523 (διγλωσσο ἀνθυπατικό ἔδικτο τοῦ 134 - 5 μ.Χ. ἀπό τὰ "Ἀριλλα τῆς Μ. Ἀσίας"). D. Geagan, "The Isthmian Dossier of P. Licinus Priscus Juventianus", *Hesperia* 58 (1989), 351 (ἀνθυπατικό rescriptum, τοῦ 2 μισοῦ τοῦ 2 αἰ. μ.Χ. ἀπό τὴν Κόρινθο) καὶ *SEG* 37 (1987), 593 (ἐπιστολὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἀπό τὴν

οἱ ὅροι ἀναντίοντος καὶ ἀναντιούτως πού συναντοῦμε σέ δύο ἄλλες ἐπιγραφές τοῦ ἵεροῦ τῆς Ἐνοδίας³⁶. Μέ αλλα λόγια οἱ ὅροι αὐτοὶ ὑποδηλώνουν ὅτι τό πιτάκιο τῆς δωρεᾶς ἔξετέθη δημόσια, ἀλλά δέν ὑποβλήθηκε ἀπό κανένα ἐνδιαιφερόμενο ἔνσταση γιά τή νομιμότητα τῆς πράξης.

Ο βραχυλογικός τρόπος ἐκφορᾶς τῆς νέας ἐπιγραφῆς δέν ἀφήνει περιθώρια γιά τόν περαιτέρω προσδιορισμό τῆς νομικῆς ὑπόστασης τοῦ δούλου, δηλ. ἂν μέ τήν πράξη τῆς δωρεᾶς ὁ Ἐρμῆς παραχωρήθηκε στό ἵερό τῆς Ἐνοδίας ὡς ἵερόδουλος ή ὡς ἀπελευθερός του, πρόβλημα πού ὑπόκειται, ἀλλωστε, στό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀπελευθερώσεων μέ αφίέρωση τόσο στή Μακεδονία δσο καὶ ἀλλοῦ³⁷. Ἀν πράγματι ἡ παρούσα πράξη καθιστοῦσε τόν Ἐρμῆ ἀπελευθερό

Μακεδονία). Στήν καθιέρωση αὐτῆς τῆς τριακονθήμερης προθεσμίας δέν ἀποκλείεται νά συνέβαλε ἡ συνήθεια νά παραμένουν ἀναρτημένα σέ δημόσιους τόπους ἔγγραφα τῆς νομιματικῆς διοίκησης γιά τριάντα ἡμέρες βλ. J. Nollé, *Nundinas instituere et habere; epigraphische Zeugnisse zur Einrichtung u. Gestaltung von ländlichen Märkten in Afrika u. in der Provinz Asia*, Hidelsheim 1982, 50 μὲ παραδείγματα καὶ τήν παλαιότερη βιβλιογραφία.

- Διαφορετική ἐντύπωση ὡς πρός τή διάρκεια τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀνάρτησης τοῦ πιττακίου δωρεᾶς σέ δημόσιο χώρο θά μποροῦσε νά προκαλέσει ἡ ἐπιγραφή SEG 27 (1977), 290 (πρβλ. Φ. Πέτσας, *Πρακτικα*, 302), τοῦ ἔτους 243 μ.Χ. ἀπό τή Λευκόπετρα. Στήν ἐν λόγῳ ἐπιγραφή, τῆς ὅποιας σημειωτέον δι τό τυπικό δέν μοιάζει μέ καμμία ἄλλη ἀπό τίς γνωστές ἀπελευθερωτικές ἐπιγραφές, ἀναφέρεται δι τό κάποιος Φουνδάνιος Νικέρως τή λ' τοῦ Δαισίου μηνός ... ἐν Βεροίᾳ τῇ μητροπόλι τῆς Μακεδονίας καὶ δίς νεωκόρου ... ἐμαρτυροποιήσατο τοὺς ἐπισφραγισμένους προτεθεικέναι αὐτὸν πιττάκιον δωρεᾶς ἀπό τῆς εἰκάδος τοῦ προγεγραμμένου μηνός, ἐξῆς ἡμερῶν δέκα, ἐκ πιττακίου ἀντιληφθε καὶ ἀντεσφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμένα, διωρεῖσθαι δὲ τὸν Νεικέρωτα Μητρὶ Θεῶν Αὐτόχθονι παιδίον αὐτοῦ ὄνόματι Νεικοτύχην. Κατά τή γνώμη μας μέ τήν 30η Δαισίου δέν ἐξαντλήθηκαν οἱ ἡμέρες κατά τίς ὅποιες τό πιττάκιον θά ἔπειτα νά μείνει ἀναρτημένο γιά τήν ὑποβολή ἐνοτάσεων. δηλ. στήν προκειμένη περίπτωση δέκα ἡμέρες. Ή 30η Δαισίου ἀποτελεῖ ἀπλῶς τήν ἡμέρα κατά τήν ὅποια ὁ Φουνδάνιος Νικέρως ζήτησε καὶ ἐλαβε γιά ἄγνωστους λόγους ἐπικυρωμένο διά μαρτυρῶν ἀντίγραφο. ἐνώ τό πιττάκιο παρέμενε ἀναρτημένο ὥς τή σινπλήρωση τῶν τριάντα ἡμερῶν. Στήν ὑπόθεση δι τήν παραπάνω ἐπιγραφή γίνεται λόγος γιά ἀντίγραφο μᾶς ὃ δηγει ἡ φράση ἐκ πιττακίου ἀντιληφθε καὶ ἀντεσφραγίσθε τὰ ὑπογεγραμμένα, ὅπου κατά πᾶσα πιθανότητα τό ἀμιάρτυρο ἀπό ἀλλοῦ ὅτιμα ἀντισφραγίζομαι παραπέμπεται στό ούσιαστο ἀντισφράγισμα πού ἔχει τή σημασία τοῦ σφραγισμένου ἀντιγράφου σέ ἐπιστολή Ρωμαιιού ἀξιωματούχου πρός τον Χιονος (τοῦ 4/5 μ.Χ.): βλ. R. Sherk, *Roman Documents from the Greek East*, Baltimore 1969, 352 ἀρ. 70 στ. 12 εύρον τοὺς μέν χρόνοις ἀρχικότατον δόγμα[τος] σινκλήτου ἀντισφράγισμα ... πρβλ.. Α. Κοραη, *Ἄτακτα Γ (Χιακαὶ ἐπιγραφαὶ)*, Παροίσι 1830, 276 γιά τή σημασία τῆς λέξης.

36. EAM, 117 α καὶ β, πρβλ. E. Vutiras, *Bemerkungen zu zwei makedonischen Freilassungsurkunden*, *Tyche* I (1986), 233-4· K. Buraselis, *Gnomon* 61 (1989), 211 καὶ M. B. Hatzopoulos, *Bull. épigr.* 1988, 822.

37. Από τήν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. τίς προαναφερούμενες μελέτες τῶν F. Papazoglou (σημ. 18), E. Vutiras (σημ. 36) καὶ τελευταῖα M. Ricl (σημ. 20) ή ἀδημοσίευτη

τοῦ ίεροῦ μέ μόνη τήν ύποχρέωση νά προσφέρει μετά τόν θάνατο τῆς κυρίας του τίς υπηρεσίες του σέ αύτό κατά τίς εθιμες μέρες, δπως εϊδαμε ὅτι συμβαίνει σέ ἐπιγραφή ἀπό τή Λευκόπετρα, τότε είναι προφανές ὅτι τά κίνητρα τῆς Αὐρηλίας Ἰουλίας δέν ἦταν μόνο ἡ εὐσέβειά της ἡ ἐνδεχομένως κάποιες λανθάνουσες οἰκονομικές σχέσεις πρός τόν δοῦλο ἢ τό ίερό, ἀλλά καὶ ἡ ἐπιθυμία της νά βελτιώσει τήν κοινωνική του θέση, ἵσως ώς ἀντάλλαγμα γιά τή γηροκομία της.

*Π. Μ. Νίγδελης
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

*Γ. Α. Σουρῆς
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

διατριβή τῆς F. Darmezin, *Les affranchissement par consécration*, Lyon 1982 δέν μᾶς ἤταν προσιτή.

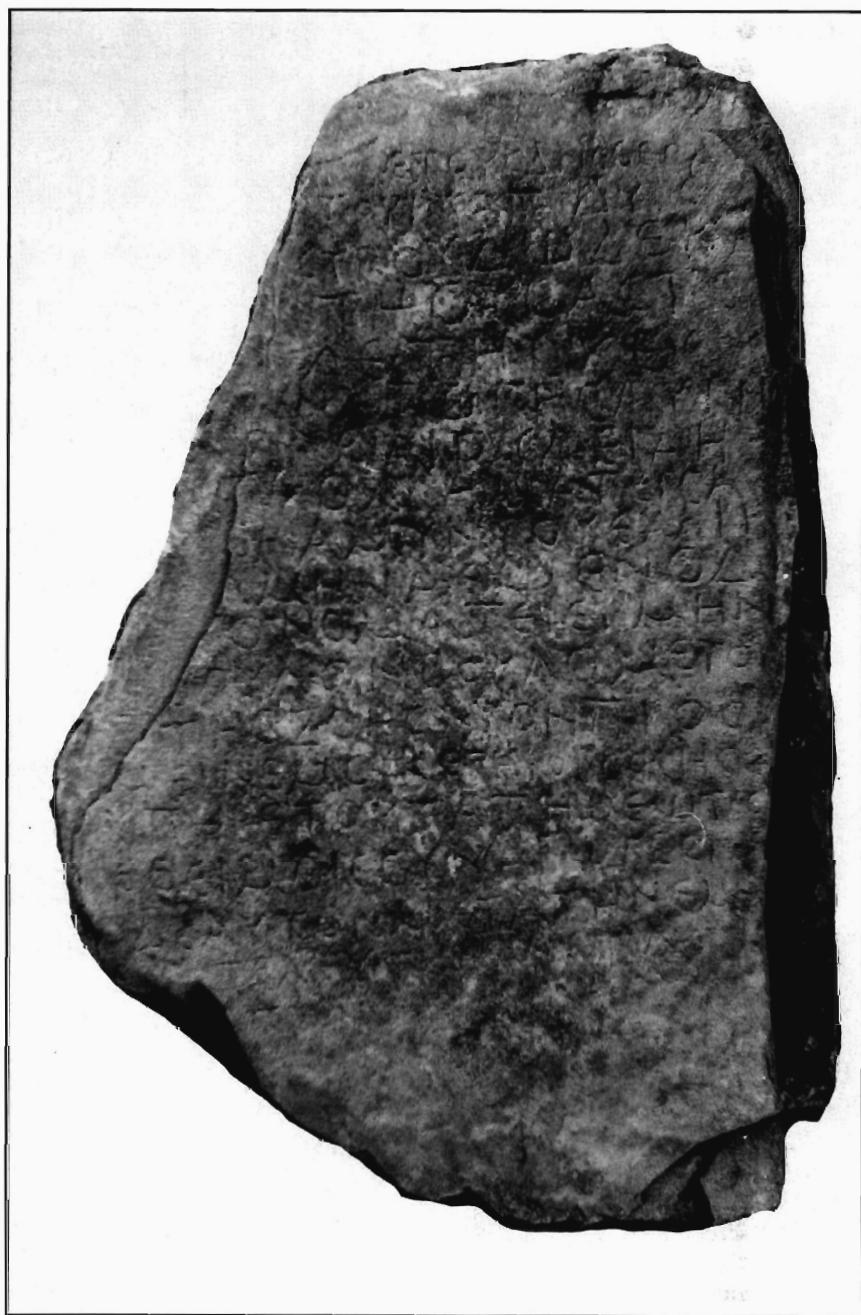
SUMMARY

A NEW MANUMISSION FROM A SANCTUARY OF ENODIA (EXOCHI, KOZANI)

Three manumission records, dating to the second half of the third century AD, are already known from the sanctuary of the goddess Enodia, which was probably situated near the village of Exochi in the prefecture of Kozani. The new manumission inscription published here is dated the twelfth day of the month of Dystros in the year AD 223/4, which was also, as the inscription states, the day (or one of the days) of the goddess's festival. As is the case with other inscriptions, the manumission takes the form of the dedicating of the slave to the deity expressed by the usual verb ἔχαρισάμην.

The terms of the manumission are: i) the slave, named Hermes, must remain (*προσμεῖνε*) with his owner, Aurelia Julia, for the rest of her life and look after her in her old age (*γηροβοσκῆσε*); and ii) he must offer his services to the goddess on the days when celebrations are being held in the sanctuary (*ὑπηρετοῦντα τές έθείμοις συναγωγές*).

The owner also specifies that, after her death, her slave shall be *ἀνεπίληπτος* -i.e that no-one shall be able to claim him from the sanctuary. This is the first time this interesting term, which is also encountered in manumission inscriptions from other areas, has been found in a macedonian manumission.

Π. Μ. Νίγδελης - Γ. Α. Σουρῆς: Ἀπελευθερωτική ἐπιγραφή ἀπό τό ιερό τῆς Ἐνοδίας
(Ἐξοχὴ Κοζάνης).